

ISKOLAI SIKEREK ÉS TÁRSADALMI EMELKEDÉS

A sárospataki példa a 19. század első felében*

Kovács I. Gábor mélyre ható kollektív biográfiai elemzésében arra jutott, hogy a polgári korszakban kinevezett több mint ezer egyetemi tanár körében felülreprezentáltak a Tiszáninneni Református Egyházkerületből származó szakemberek. Az összefüggést adatokkal alátámasztó kötet címében a *Sárospatak erőtere* kifejezést olvashatjuk, ami a helyi kollégium kimagasló jelentőségére utal.¹ A pataki iskola történetét áttekintve láthatjuk, hogy időről időre országos szerepre tett szert. Például a türelmi rendelet után itt vezették be először középfokon (1796), majd akadémiai tagozaton (1818) a magyar nyelvű oktatást, egy ideig Sárospatak volt a hazai jogászképzés megújításának egyik fellegvára, az iskola tőszomszédságában fejtette ki tevékenységét Kazinczy Ferenc, s nem utolsósorban a kollégium ekkor Kossuth Lajos, Szemere Bertalan vagy épp Fáy András iskolájának számított.²

A térképre és a térség társadalmi-gazdasági folyamataira pillantva meglepő ez a rendszeres megújulási képesség, ugyanis egy olyan felekezeti kultúrrégióról és annak központjáról beszélünk, amelyre legkésőbb a 19. század elejétől a lesüllyedés várt volna. A vallásilag és nyelvileg-etnikailag heterogén térség a városiasodás és az iparosodás során lépéshátrányba került, a hegyaljai borra épülő gazdálkodás hanyatlott. Sárospatak városa nem tudott élére állni más irányú kibontakozásoknak, megmaradt egy szerényen gyarapodó, inkább falusias küllemű, csekély népességszámú, perifériára sodródó kisvárosnak.³

Az 1800-as évek legelejétől minden adottnak tűnt arra, hogy Miskolc váljon a tiszáninneni reformátusok egyházi és oktatási központjává, a pataki kollégium pedig visszasüllyedjen egy színvonalas (al)gimnázium szintjére. (Egy néhány ezres, kevésbé tehető, felekezetiileg is megosztott kisváros iskolája ugyanis

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen és A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20 században európai kontextusban című NFKI 132451 számú projekt keretében készült.

¹ *Kovács I. Gábor*: Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III. Bp. 2016. 297–347.

² A kollégium történetéről és jelentőségéről, nagy felívelő szakaszairól részletesen lásd *Dienes Dénes – Ugrai János*: A Sárospataki Református Kollégium története. Sárospatak 2013.

³ *Bácskai Vera*: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. 2002. 103–110.; *Beluszky Pál*: Magyarország településföldrajza. Általános rész. Bp.–Pécs 2003. 104–108.; *Ugrai János*: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A türelmi rendeletről a protestáns pátensig. Sárospatak 2017. 26–36.

legfeljebb ezt tudta elérni akkor.) Sárospatakkal mégsem így történt: a jogászképzés egészen a 20. század elejéig, a bölcsészeti és teológiai akadémia a kommunista államosításig, a tanítóképző pedig azon is túl működött. Sárospatak pedig évszázadokon át erőn felül bocsátotta ki a professzori katedráig, akadémiai tagságig szóló tanulmányi útlevelét.⁴

Úgy tűnik, a társadalmi mobilitásban oly fontos szerepet játszó oktatási rezilienciának (a nehézségekkel megküzdő, rugalmas alkalmazkodás révén a megújulás képességének) egy különösen tartós, talán történelmi eszközökkel is vizsgálható példájáról van szó. Céлом ennek megfelelően kettős. Először a társadalmi mobilitás, az oktatás-társadalomtörténeti kutatások és az oktatási reziliencia jelensége közötti kapcsolatot kívánom megteremteni. Tanulmányomban ennek tükrében az 1800-as évek első felének sárospataki kollégiumi viszonyaira, azon belül a tanulmányi siker és a későbbi karrier összefüggéseire koncentrálok, elsősorban az éltanulók és a seniorok körében.

Társadalmi mobilitás – az oktatás társadalomtörténete – oktatási reziliencia

Az iskolának és az iskolázásnak a mobilitásban, társadalmi emelkedésben betöltött szerepe kedvelt kutatási téma. A magyarországi társadalomtörténészek – igazodva a több évtizedes nemzetközi kutatási tendenciákhoz – szívesen vizsgálják az oktatásnak a társadalmi struktúra alakulására gyakorolt hatását.⁵ Az egyik gyakori megközelítési mód, amikor egy vagy több iskola (esetleg rész-iskolahálózat) igénybevevőinek a társadalmi hovatartozását próbáljuk rekonstruálni, és ennek nyomán igyekszünk összefüggéseket találni, tanulságokat levonni.⁶ Ez esetben először az oktatás belső struktúráját tárjuk fel – jobbára az oktatáson túli, társadalomszerkezeti kategóriák segítségével –, s az így kapott képet vetjük össze a társadalom általános állapotával, tagolódásával. A másik irány, amikor bizonyos rendezőelv szerint, például foglalkozás, nemzetiség, felekezet, lakóhelyhez kötődés alapján különítjük el a vizsgált társadalmi csoportot. Ilyenkor a csoportba

⁴ *Bolvári-Takács Gábor*: Követek és követők. Közéletek Sárospatak szellemi hatástörténetéhez. Sárospatak 2015.

⁵ Az elmúlt évtizedek termését Sasfi Csaba tekintette át a közelmúltban, lásd *Sasfi Csaba*: Oktatás és társadalom kölcsönhatása történeti perspektívában. Megközelítések és eredmények. In: Iskola, művelődés társadalom. Szerk. Sasfi Csaba – Ugrai János. Bp. 2017. 9–33. (Ebben a szerző felvázolja a téma nemzetközi szakirodalmi trendjeit is – amire itt nem térek ki.)

⁶ Például lásd *Sasfi Csaba*: Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében. (Társadalomtörténeti monográfiák 4.) Bp. 2013. Továbbá lásd *Benda Gyula*: Kisvárosi gimnázium és társadalma. Egy mezővárosi gimnázium helybeli diákjai a 19. század első felében. Korall 2001. 3–4. sz. 104–128.

jutás és bennmaradás, az ottani emelkedés törvényszerűségeit igyekszünk az egyes tagok iskolai pályafutásán keresztül (is) magyarázni.⁷ Érdemes külön kategóriaként kezelni azokat a biográfiai kísérleteket, amelyek egy-egy személyre, esetleg családra összpontosítva tárják fel, hogy miként segítette az iskolai pálya az illető későbbi karrierjét.⁸

Leginkább ez az utóbbi megközelítés vet számot azzal, hogy az iskolán belüli folyamatokat az adott intézmény vagy az iskolarendszer belső mechanizmusai kisebb időmetszetekben is eltérően befolyásolhatják, valamint hogy az egyéni kiugrást sokszor akár kivételes – nem feltétlenül csak az illető személyére érvényes – tényezők is indokolhatják. Jóllehet ma már léteznek nagyon finom léptékváltásokat is elvégző, a makro- és a mikroszintű elemzések iránt fogékony kutatókat egyszerre inspiráló, a társadalmi és az iskolai hatásmechanizmusok jelentőségét egyaránt mérlegelő feldolgozások, az oktatás-társadalomtörténeti kutatások sokáig elég egyértelműen feltételezték azt, hogy a rendszerjellemzők és így az iskolázásnak a mobilitásra gyakorolt hatása különösebben mély intézménytörténeti elemzések nélkül is feltárható.⁹

Ez a megközelítés azzal a második világháború után mintegy két évtizedig divatos felfogással áll rokonságban, miszerint az oktatási beruházások az egyén és a közösség (nemzet) számára egyaránt mindenkor megtérülő ráfordítások.¹⁰ A szinte korlátlan társadalmi mobilitás illúziója persze hamar tovaszállt, hamarosan súlyos legitimációs válságba került az oktatás.¹¹ Az 1970-es években már

⁷ Két egészen különböző példa: *Biró Zsuzsanna Hanna*: Bölcsészdiploma és társadalom. Német szakos középiskolai tanárok Magyarországon (1895–1945): a tanulmányi és szakmai karrier társadalmi meghatározottsága. Bp. 2014. és *Tóth Árpád*: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Pozsony 2009. 133–154.

⁸ *Sasfi Csaba*: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy nemesifjú kiművelése a reformkorban. Korall 2001. 3–4. sz. 20–52.; *Szilágyi Márton*: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói. Bp. 2014. 119–178.; *Vaderna Gábor*: Egyházi karrier és társadalmi mobilitás a 18–19. század fordulóján. Johann Ladislaus Pyrker és Kis János példája. Egyháztörténeti Szemle 19. (2018) 4. sz. 22–38.

⁹ Ennek jellegzetes tünete, hogy akár egyetlen intézményre fókuszáló társadalomtörténeti elemzésekben is háttérbe szorulhattak a hagyományos intézménytörténeti kérdésfeltevések. Mindezek változása kapcsán érdemes ismét Sasfi Csabára hivatkozni: e tanulmány készítésével egyidőben értesültem tőle arról, hogy ő is az „éltanulók” kvázi kollektív biográfiai elemzéséig jutott kutatásaiban. Sasfi a győri katolikus gimnazisták közül azok vizsgálatára fókuszált, akik egy bizonyos intervallumban megszakítás nélkül, időben fejezték be középfokú tanulmányaikat, majd továbbtanultak. Bár a katolikus és protestáns iskolázás struktúrája épp annyira eltérő, mint a forrásadottságok, a kérdésfeltevés és a vizsgálat lokális keretek közötti értelmezése nagyon hasonló annak a munkának a céljaihoz. Lásd *Sasfi Csaba*: A győri gimnáziumi diákság a reformkorban. Az iskolai anyakönyv mint társadalomtörténeti forrás. Kézirat. (Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta készülő kéziratát.)

¹⁰ *Theodore W. Schultz*: Investment in Human Capital. The American Economic Review 51. (1961) 1. sz. 1–17.

¹¹ *Philip H. Coombs*: Az oktatás világválsága. Bp. 1971. (Az eredeti szöveg 1968-ban jelent meg angolul.); *Svi Shapiro*: Crisis of Legitimation. Schools, Society, and Declining Faith in Education. Interchange 15. (1984) 4. sz. 26–29.

körvonalázódott a felismerés, hogy sem közösségi, sem egyéni szinten nem lehet folyamatosan növelni az oktatási ráfordításokat, a növekvő ráfordítások pedig nem mobilizálják feltétlenül a társadalmat, nem csökkentik a különbségeket, illetve nem javítják automatikusan az egyén karrieresélyeit.¹²

A kulturális tőkehalmozódás társadalmi kötöttségeivel szemben kialakuló rendszer- és iskolakritikus irányzatok irányították a figyelmet arra, hogy az iskola-rendszer mélyszöveiteiben zajló mikrofolyamatok, azaz az egyes iskolákban folyó napi munka révén van esély számottevő eredmények elérésére. Leegyszerűsítve: az iskolarendszert könnyű berendezni a meglévő társadalmi struktúra egyszerű reprodukciójára, de a szemmel látható változásokhoz, így például a mobilitás fokozásához nélkülözhetetlen a tudatos, folyamatosan kontrollált pedagógiai munka. Így erősödtek meg a helyi innovációkkal kapcsolatos, az osztálytermi interakciókra, illetve a pedagógusok együttműködő közösségére összpontosító kutatások és kísérletek.¹³

E kutatások olyan jelenségekre világítottak rá, amelyek árnyalják, s egy-egy helyi példa erejéig adott esetben akár cáfolják is a makroadatokat által festett képet.¹⁴ Több ilyen példa közül egyet emelek csak ki, aminek a folytatásban komolyabb jelentősége lesz: az oktatáskutatásban legújabban elterjedt az oktatási reziliencia vizsgálata. A vizsgálat körébe azok a tanulók vagy iskolák tartoznak, akik vagy amelyek a kedvezőtlen szociokulturális körülmények ellenére is tartósan képesek közvetlen környezetük átlagánál jóval színvonalasabb teljesítményre. Az egyéni vagy intézményi szintű reziliencia azért vált központi témává, mert úgy tűnik, hogy e kis léptékben kipróbált és kifejlesztett stratégiák alkalmasak első körben a közvetlenül érintettek mobilizálására, majd pedig az adaptáció révén az iskolarendszer társadalmi mobilitást elősegítő funkciójának erősítésére is. A kis helyi példák tanulságaiból lehet tehát rendszerszintű módosításokat felépíteni.¹⁵

Tudjuk, hogy a múltban is előálltak olyan élethelyzetek, amelyben egy-egy iskola színvonala néhány évtized erejéig jelentős mértékben kora átlaga fölé emelkedett. Kiemelkedő személyiségek (például a nagy pedagógus Tessedik

¹² *Polónyi István*: Az oktatás gazdaságtana. Bp. 2002. 68–80.

¹³ *Vámos Ágnes*: A gyakorlat kutatása a neveléstudományban – az akciókutatás. Neveléstudomány 1. (2013) 2. sz. 29–32.

¹⁴ *Fazekas Ágnes – Halász Gábor*: A kurrikulum fejlesztését célzó közoktatási programok implementálása. Neveléstudomány 2. (2014) 24–28.

¹⁵ *Szell Krisztián*: Alacsony társadalmi-gazdasági státuszú általános iskolák légköre és eredményessége. Fókuszban a reziliens és a veszélyeztetett iskolák. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem. Pécs 2017., különösen: 143–167.; *Patakfalvi-Czirják Ágnes – Papp Z. Attila – Neumann Eszter*: Az iskola nem sziget. Oktatási és társadalmi reziliencia multietnikus közegben. Educatio 27. (2018) 3. sz. 474–477.

Sámuel vagy az iskolateremtő Festetics György) és modellértékű kezdeményezések (például a selmecbányai akadémia alapítása, a két világháború közötti tehetségmentő akciók, Eötvös Collegium) juthatnak az eszünkbe – általában ezek jól feltárt részletei is iskolázásunk múltjának. Arra azonban eddig kevés lehetőség nyílt, hogy e csúcskorszakok generációin túllépve vizsgáljuk a reziliencia történeti változatait.

Ennek oka, hogy az oktatáskutatás által az elmúlt 30–40 évben bejárt fejlődési útvonal csak korlátozottan áll a társadalmi mobilitás és rétegződés iránt történeti dimenzióban érdeklődő kutatók rendelkezésére. Hisz míg napjainkban már kiterjedt osztálytermi megfigyeléseket, strukturált interjúkat, kísérleteken, tudatos beavatkozásokon alapuló vagy kontrollcsoportok bevonásával összehasonlító vizsgálatokat lehet indítani, a mindennapok egyediségét történeti síkon alig-alig ragadhatjuk meg.

Ha az iskola mint egyedi sajátosságokkal rendelkező intézmény belső körülményeit nem is vesszük számításba, akkor is lehet válaszolni az oktatás-társadalomtörténet fő kérdéseire, miszerint kik, milyen társadalmi csoportba tartozók vettek részt az oktatásban, s közülük kik, milyen arányban, milyen iskolatípusban, esetleg milyen eredménnyel végeztek, és hol, milyen presztízsu állást találtak maguknak. Csak épp akkor ütközünk korlátokba, ha ennél mélyebb kérdéseket teszünk fel az egyének és szülők oktatási, iskolaválasztási (netán tanulási és önművelési) stratégiáit, a tanulmányi pálya kacskaringóit vagy az iskola igazi szerepét, az általa hozzáadott értéket illetően.

A módszertani korlátok s a forráshiányosságok dacára ezúttal egy olyan kísérlet eredményeit veszem számba, amely hangsúlyosan törekszik az oktatás-társadalomtörténeti szempontokat hagyományos intézménytörténeti megközelítésekkel ötvözni. A kiválasztott intézmény szinte klasszikus példája az oktatási reziliencia történeti változatának: a sárospataki kollégium egy egyre inkább perifériára sodródó térség egyre süllyedő településén dacolt környezetének folyamataival, s őrizte színvonalas teljesítményét – számokkal és egyéb adatokkal is jól igazolható módon. Ez a siker ráadásul olyan működési jellemzőkkel s a tanulók–hallgatók mobilizálásában deklaráltan vállalt megoldásokkal egészült ki, amelyek jól feltártak, s amelyeknek így a hatásvizsgálatát is meg lehet kezdeni.

A továbbiakban a sárospataki kollégium sajátos helyzetét és az azt magyarázó körülményeket mutatom be. Mindezek után a kollégium legsikeresebb diákjainak, a senioroknak a kiemelkedését s későbbi pályáját – összességében az iskolai és életpályájuk különböző állomásai közötti összefüggéseket tárom fel. A vizsgált korszak a türelmi rendelettel (1781) kezdődik és a reformkor végével, a forradalom kitörésével (1848) végződik. Ezek az évtizedek a pataki kollégium

történetében egy felívelő (1793–1830) és egy stagnáló–lassan süllyedő (1830–1848) korszakra bonthatóak.¹⁶

Fenntartó nélkül: a sárospataki kollégium sajátos helyzete

A kollégium a reformáció tradíciói alapján többsztagú, belső szakaszhatárokkal elválasztott, de egységes oktatást kínált. Az iskola falain belül egyszerre működött az egy- vagy kétéves elemi iskola, a 6–8 éves gimnázium s az akadémia bölcsészeti–filozófiai, illetve teológiai szakasza.¹⁷ A lelkészképző akadémia a fő szabály szerint nyolcéves volt, de például épp a külön is vizsgált seniorok sokszor kilencedik, sőt tizedik évre is bennmaradtak a kollégiumban. 1793-ban bővült a képzési paletta: ekkor vetették meg a gyorsan országos hírvé vált jogászképzés alapjait. A jogakadémia a bölcsészeti–filozófiai stúdiumokra épült, s elvileg négy vagy öt év tanulmányi időt igényelt.¹⁸ Valójában azonban a legtöbb joghallgató csupán egy vagy két évet töltött a Bodrog parti intézményben, s tanulmányait gyakornokoskodással egészítette ki. A kollégium tehát egyszerre foglalkozott 5–6 esztendőes elemisták, valamint akár 23–25 éves, pályakezdés előtt álló lelkészjelöltek vagy épp ügyvédi, hivatalnoki pályára igyekvő fiatal felnőttek oktatásával.¹⁹

A 19. század első felében az ilyen összetett intézmény már ritkaságnak számított. A kollégium típusú iskolákhoz sokáig ragaszkodó protestánsok közül már csak a reformátusok tartottak fenn ilyet. Az evangélikusok elkezdtek átalakítani iskoláikat, s szegmentálni az egyes iskolafokozatokat. A reformkorban már mind inkább egységes elvek szerint működő alapfokú iskoláik és gimnáziumaik működtek.²⁰ A reformátusok azonban megtartották a klasszikus kollégium típusú berendezkedést. Patak mellett Debrecenben, valamint a reformáció korától

¹⁶ *Dienes D. – Ugrai J.:* A Sárospataki i. m.

¹⁷ *Szilágyi István:* A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helv. hitvallásúaknál, különös tekintettel a h. h. tanárokknak Pesten 1860-ban tartott egyetemes értekezletére. Sárospataki Füzetek 5. (1861) 195–234.

¹⁸ *Finkegy Ferenc:* A sárospataki ref. jogakadémia története 1793–1923. Kézirat. Sárospatak 1944. Tiszáninneri Református Egyházkerület Kézirattára (a továbbiakban: TREK Kt) 3932a. 38–76.

¹⁹ *Ugrai János:* Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése 1793–1830. Bp. 2007. 59–65.

²⁰ *Szelényi Ödön:* A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Különös tekintettel a középiskolákra. (A reformáció negyedszázados jubileumára) Pozsony 1917. 79–163. Jellemzően mutatja ezt a fokozatosan végbemenő paradigmaváltást, hogy az evangélikusok első tanítóképzője nem valamilyen hagyományos, többsztagú líceumban alakult, hanem Nyíregyházán, önálló speciális iskola keretei között. *Orosz Gábor:* A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának története. In: *Evangélikus tanítók, iskolák, tanítóképzés Nyíregyházán a XIX. században.* Szerk. Csoma József. Nyíregyháza 2008. 44–50.

1752-ig, 1781-től pedig ismét ugyanez érvényesült Pápán.²¹ Nincs tudomásom arról, hogy a vizsgált korszakban Sárospatakon komolyan felmerült volna az anyaiskola széttagolásának a gondolata.²²

Annál is inkább, mivel az összetett kollégium elősegítette a korszakban mindvégig kiemelt cél teljesítését: a takarékoskodást. Az 1100–1500 fős diáknépeség kiszolgálását ugyanis így sikerült megoldani Sárospatakon 6–8, de a csúcskorszakban is legfeljebb 10–12 felnőtt tanár alkalmazásával. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy sem az elemi, sem a gimnáziumi alsó osztályokban nem alkalmaztak szakképesítéssel rendelkező oktatót. A felsőbb gimnáziumi osztályokban 1796-ban vezették be az úgynevezett humaniorum professzori tisztséget, de a tervezett négy helyett rendre csupán két vagy három tanár működött egyidőben. Mellettük csak az akadémiai tagozatokon ténykedtek a professzorok, de ott is meglehetősen ingatag, erősen személyfüggő rendszer érvényesült: egyikőjük-másikójuk távozását vagy halálát követően az új professzor felkészüléséhez kellett igazítani a teljes professzori kar által oktatott tantárgyakat. Azaz még a kollégium legmagasabb fokozatán is törekény volt a korabeli szaktanári vagy szaktanszéki rendszer.

E súlyos pénzszükének speciális okai voltak. A kollégium patinás múltját olyan bőkezű mecénások alapozták meg (Perényi Péter, a Rákócziak és Lorántffy Zsuzsanna), akik az ellenreformáció során elveszítették a befolyásukat. Az iskola így fokozatosan patrónus és egyértelműen meghatározható fenntartó nélkül maradt. Szemben a debreceni kollégiummal, vagy a kisebb, de mégiscsak stabil háttérrel rendelkező evangélikus líceumokkal, a pataki kollégium mögül hiányoztak az öntudatos, adakozni kész, lokálpatrióta polgárok is – nem lévén ugyanis Sárospatak igazi város. Ily módon egyfelől önfenntartásra rendezkedett be, s még a 19. század első felében is kiterjedt gazdálkodást folytatott. Másfelől regionális szerepkört megcélözva hagyományos befolyási övezetében, a tiszáninneni egyházkerületben, valamint az azzal közvetlenül szomszédos hártáronában törekedett megszólítani a református híveket. Ez utóbbi sikerétől

²¹ *Köblös József–Krávnitz Zsolt*: „Mindenkor az országban harmadiknak tartott...” A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig. *Acta Papensia* 5. (2005) 1–2., 9–10.

²² Ellenkezőleg: az 1852. évi *Litteraria Deputatio* is teljesen magától értetődő természetességgel, alapvető premiszaként szögezi le, hogy a főiskola elemi (normalis), gimnáziumi és akadémiai osztályok együtteséből áll. Az 1852. évi *Litteraria Deputatio* munkálata. Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TREKL.) K. b. II. 14.29. 1828–1829-ben is foglalkoztak a tanügyi bizottság tagjai az egyházkerületben kívánatos iskolatípusokkal. Bár elkülönítették – lényegében a *Ratio Educationis* logikája szerint – a falvakban szükséges nemzeti vagy népiskolát és a városokban alapítandó ún. polgári iskolákat, a következő bekezdésben már a sárospataki anyaiskola egységessége mellett érveltek akkor is. TREKL. B. LXI. 26.786.

részint adományokat, alapítványokat várhatott, részint pedig az iskolába beiratkozó s ott tandíjat fizető diákokat.²³

Egy olyan iskolát képzelhetünk el, amelyben folyton napi gondokkal küzdöttek, és emiatt még a tanítási feladatokat sem tudták maradéktalanul felnőtt alkalmazottakra bízni. Ellenben kiterjedt gazdálkodást folytattak, s a képzési palettát és azon belül a tananyagot is úgy kellett alakítaniuk, hogy minél vonzóbbnak mutakozzon a térségben az iskolázásra fogékony szülők szemében. Ennek nyomán az iskola akarva-akaratlanul a régió református, falvakban vagy mezővárosokban élő, döntően kis-, legfeljebb középnemesi társadalmának kulturális, egyházas–vallási és gazdasági, politikai magatartásához igazodott, miközben figyelemmel kellett lennie a gazdálkodás vagy hivatalviselés által gyarapodást váró, feltörekvő nem nemesi réteg igényeire is.²⁴ Erre vezethetőek vissza egyrészt a gimnáziumi tananyagot gyakorlatiasabbá tévő, másrészt a nemzeti kibontakozás jegyében született tantervi változtatások (magyar nyelvű oktatás terjedése, nemzeti irodalom és történelem, hazai jog, statisztika, mechanika, pedagógia stb. tanítása).²⁵

A gazdálkodásban és a tanításban alkalmazott felnőttek csekély száma megkehlhetetlenné tette a diákönkormányzatot. A protestáns kollégiumok egyházszerzési és valláserkölcsi megfontolásokból a diákönkormányzatiság elvének erős hagyományát építették ki. Ez a hagyomány azonban a legtöbb helyen a 19. századra megkopott, a vezető diáktisztségek jelentősége lecsökkent – összhangban az iskola intézményesülésével, szakszerűsödésével s a tanári professzionalizáció kezdeteivel. Ám Patakon a fentiek miatt nem sikerült kiváltani a diáktanítók munkáját, mint ahogyan a gazdálkodásban és az iskola üzemeltetésében (takarítás, fűtés stb.) is elsőrendű maradt a szerepük. Ez pedig különösen a diákvezérek szerepét értékelte fel.²⁶

A stabil, homogén fenntartói háttér hiánya, a sok elemszámú kis- és középnemesi réteghez igazodás szükségessége, a diákok által ellátott feladatok nagy száma pedig lehetségessé tette azt, hogy a kollégium a „szegények iskolájaként” definiálja magát, amely hajlandó és képes is elősegíteni a kevésbé tehetős gyerekek társadalmi mobilitását. Nem feltétlenül a valahová tartozás, hanem a valahová

²³ Ugrai J.: Önállóság i. m. 183–189. Mindez igaz, de – köszönhetően az erős lokális háttérnek – csak sokkal kisebb mértékben a Debreceni Református Kollégiumra is. Lásd Rácz István: Az ország iskolája. A debreceni református kollégium erőforrásai. Debrecen 1995. 101–139., 283–290.

²⁴ A kismesség kulturális igényeiről, életmódjáról lásd Kósa László: „Hétszilvafa árnyékában.” A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Bp. 2001. 236–253.

²⁵ Ugrai J.: Önállóság i. m. 183–190.

²⁶ Ennek káros hatásai csúcsosodtak ki egy meglehetősen kivételes, súlyos deákzundulásban 1794-ben. Lásd Ugrai János: Egy XVIII. század végi deákzundulás nyomában. Aetas 18. (2003) 3. sz. 30–43.

eljutás reménye vezérelte tehát a beiratkozók egy jelentős részét. Ezt a kollégium intézményesített megoldásokkal segítette. Ilyen volt például az úrfi és inas diákok közötti különbségtétel, amely a társadalmi besorolástól független, vagyoni alapú differenciálást jelentett. A jómódú birtokos nemesi ifjak mellé inasdiákokat osztottak, akik az úrfiak körüli személyes teendők (cipőpucolás, vízhordás stb.) elvégzésével váltották ki tandíjuk és megélhetési költségeik nagy részét. Szintén szociális alapon jutottak szegényebb diákok kollégiumi közfeladatokhoz, s ezek a megfontolások fontos szerepet játszottak az egyházi ünnepek során a gyülekezetek körében elvégzendő adománygyűjtő feladatok szétosztásakor is.²⁷

Hogy mindezek milyen hatást gyakoroltak a kollégium társadalmi mobilitást erősítő–gyengítő funkciójának működésére, arra nehéz választ adni. Olyan famulusok és ezt a minősítést csupán helyhiány miatt el nem érő, de szintén szegény diákok csoportjának későbbi életét kellene rekonstruálnunk, akiknek az azonosítása is nehéz vagy lehetetlen. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy a famulusnak besorolt diákok az 1816–1817-es tanévben a gimnázium első évfolyamán igen jelentősen, átlagosan négy évvel voltak idősebbek, mint az úrfiak. Az életkori olló a legfelső gimnáziumi osztályban viszont 1,1 évre szűkült. Ez azonban nem feltétlenül a mobilitás nagy mértékét bizonyítja, hiszen a csökkenés által is előállhatott, hogy a túlkoros inasdiákok akár két-három év elmúltával is kiváltak a korabeli iskolai osztályokból, s nem rontották többé az életkori átlagot. Az viszont bizonyosnak tekinthető, hogy az inasdiákok kollégiumon belüli rangsorolása nem tükröz különösebb diszkriminációt: bár a tanulmányok megkezdésekor kimutathatóan jobb helyre rangsorolták az úrfiakat, akár egy-két év elteltével is jelentősen változhatott a diákok rangsora, s akkor már minden további nélkül megelőzhatték őket az inasok.²⁸

A diákok tanulmányi emelkedését nyomon követő vizsgálataink másik tanulsága, hogy az akadémiai tagozat második-harmadik évétől körvonalazódik az, hogy kikből lehetnek néhány évvel később éltanulók. A feltárt nyomokból és összefüggésekből arra következtethetünk, hogy a gimnáziumi tanulmányok során végig, s az akadémiai tagozat első egy-három évében is, bárkinek esélye lehetett a kiemelkedésre, mint ahogyan az akár éveken át az első tizedbe rangsorolt diákok is lesüllyedhettek alacsonyabb fokra. Mindezekben a belső iskolai mozgásokban nem tárhatók fel szoros korrelációk az érintettek társadalmi vagy földrajzi hovatarozása, vagyoni–jövedelmi viszonyai, illetve az emelkedés–süllyedés iránya

²⁷ *Hörsik Richárd*: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919. Sárospatak 1996. 30–38.

²⁸ *Ugrai János*: Úrfiak és inasdiákok – a társadalmi mobilitás elősegítése a 19. század első harmadában a sárospataki kollégiumban. In: *Úr és szolga a történettudomány egységében. Társadalomtörténeti tanulmányok*. In memoriam Vári András (1953–2011). Szerk. Gyulai Éva. Miskolc 2014. 93–103.

között. Úgy tűnik, hogy az éltanulók csoportjába nemcsak elvileg érhetett fel bárki, hanem ez a gyakorlatban is rendszeresen megtörtént.²⁹

Ily módon pedig az eddigi kutatási eredmények azt mutatják, hogy a reziliens intézmény aránylag nagy számban segítette elő a reziliens diákok felbukkasát is. Az alábbiakban ezt az eddigi tanulságot tesszük újabb próba tárgyává: megvizsgáljuk a 1781–1848 közötti kollégiumi seniorok, azaz a legsikeresebb éltanulók csoportjellemeit.

Seniorok: nagyhatalmú éltanulók

A diákönkormányzat (coetus) vezetője a senior volt. Évente választották – 1797-ig csak a lelkészképzésben résztvevő akadémisták rendelkeztek választójoggal, azután viszont már általános választás útján jutott a senior a megbízatáshoz. Az egyéves mandátum során a fent vázolt működési sajátosságok révén kiemelkedő szerep jutott neki. Az iskolaszék elnökeként felügyelte a törvényességet, havi számadást készített az élelmezésről és az iskolai költségekről, kontrollálta az iskola kocsmaát, ingó és ingatlan vagyonát. 1806 és 1846 között kezelte a nagy építkezés elkülönített pénztárát. Miután a jogköre a 17. századtól folyton növekedett, fő-, majd algondnoki ellenőrzés mellett széles döntési szabadsággal rendelkezett a szerteágazó gazdálkodás (birtokok, alapítványok, levéltár stb.) ügyeiben. Ehhez méltó javadalmazásban is részesült: az ingyenes szállás és koszt mellett a professzori készpénz-fizetésnek több mint a felét is megkereste. További jutalék járt neki a kint lévő kamatok behajtásáért, gabonaadományban részesült, s peregrinációjában is támogatták.

Általános helyettese és gyakran utódja a contrascriba volt, aki segítette a seniort a gazdálkodás felügyelésében. Továbbá felvigyázott az épületek tisztaságára és a mészárszékekben a húsmérésre. A hatáskörébe tartozott a kisebb fegyelmi vétségek elbírálása és ő vezette a könyvtári kiadások naplóját, 1823-tól ellenőrizte az ösztöndíjas tanulókat. A senior és a contrascriba mellett leginkább az énekkarvezetők, a könyvtárnoki és az osztálytanítói tisztségek számítottak előkelő megbízatásnak – az e tisztségeket viselő 11–14 deákot számították az úgynevezett iuratusok közé.³⁰ A seniorra választást általában megelőzte az, hogy az illető legalább egy-két évig már a iuratusok közé soroltatott. Ez viszont nem volt sem elméletben, sem gyakorlatban megkerülhetetlen szabály: Forrai József például 1822-ben

²⁹ *Ugrai János*: Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. Korall 2011. 46. sz. 87–113.

³⁰ *Benke Kálmán*: Széniorai állás a sárospataki főiskolában. Sárospataki Ifjúsági Közlöny 42. (1927) 168–171., 188–192.; *Hörsik R.*: A Sárospataki i. m. 21–30.

jelen ismereteim szerint teljesen újonnan került a seniorválasztás győzteseként a iuratusok közé.³¹

A senior kötelelességszegését súlyosan büntették, de kirívó vétségekről nem tudunk. Egyetlen skandalum érdemel említést: Miskolczi Mihálynak a történeti irodalomból ismert, öngyilkossággal végződő esete. A senior hivatala végén 700 R Ft-tal nem tudott elszámolni, s még a számadás előtti napokban nyakát megsebezve a fagyos Bodrog folyóba vetette magát. Mint kiderült, a mindenki által erkölcsösnek ismert seniort két felelőtlen professzor, Bartzafalvi Szabó Dávid és Tóthpápay Mihály kergette bele egy szabálytalan hitelezési ügyletbe. Ez az 1805. évi tragédia tisztán rávilágít a tanárok és a seniorok közötti érdekkülönbségre és az egymást keresztező hatáskörök problémájára. A két anyagilag megszorult tanár nyilván másként járt volna el, ha a kölcsönöket egy tőlük teljesen független személy kezelte volna.³²

Mind a diákmunka, mind a seniorok szokatlan jelentősége nagy vitákat eredményezett. Számos érv (hasznos gyakorlati tudás, a felelősségteljes munka erkölcsnemesítő szerepe, szegényebb diákok pénzkereseti lehetősége) és ellenérv (a gazdálkodás minőségének egyenetlenségei, a tanulmányi előrehaladást akadályozó feladatok, összeférhetetlenség) ütközött egymással.³³ A problémákra jellemző, hogy előfordult: a senior csupán az év végi számadáson értesült egyik köteletségéről, a kocsmák felügyeletéről. Ez arra utal, hogy egy évig azt nemcsak hogy nem látta el, de senki nem is figyelmeztette rá, sőt valószínűleg az elődjeitől sem igen leshette el automatikusan – fokozatosan sikkadt tehát el ez a feladat.³⁴

A viták nem voltak hatástalanok. Ha radikálisabb fordulatra anyagi okokból nem is kerülhetett sor, fokozatosan változott a senior jogköre. Előbb 1796-ban a provisor (kollégiumi gazda), majd 1820-ban az algondnoki tisztséget hozták létre, s mindkét állandó megbízást felnőttek kapták. A provisor a senior beosztottja volt, az algondnok viszont felügyelte az ifjak munkáját – mintegy kapcsolatot teremtett a senior és a világi főgondnok között.³⁵ Mindezek ellenére Sárospatakon még nem rendültek meg a diákonkormányzat szokatlanul erőteljes pozíciói, a senior megmaradt a diákság nagyhatalmú vezérének.

³¹ A hiányos és igen rendszertelen tanulói névjegyzékekből saját magam állítottam össze a iuratusok listáját. A munka a forrásnehézségek miatt még nem fejeződött be.

³² *Ellend József*: Bartzafalvi Szabó Dávid esete. *Protestáns Szemle* 18. (1906) 587–596.

³³ *Ugrai János*: Egy intézményi leltár tanulságai. A pataki kollégium gazdálkodásának átvilágítása Kazinczy korában. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. Miskolc 2011. XVI. I. 127–140.

³⁴ TREKL. A. XXXVIII. 15.541.

³⁵ *Hörszik R.*: A Sárospataki i. m. 24–25.

A seniorok származása és az egyház elitje

A seniorok csoportját 1781-től 1848-ig követjük, így Török Istvánnal kezdjük, s Bátorkeszi Józseffel fejezzük be az elemzést. Bátorkeszi egyébként két évig viselte a tisztséget, ugyanis a szabadságharc idején csaknem kiürülő kollégiumban nem tartottak seniorválasztást. Ezután két vagy akár négy évig maradtak a seniorok hivatalban, tehát 1848-at követően jellegzetesen más rendben szerveződött a tisztség, mint korábban. Sőt, a neoabszolútizmus korában kényszerűen jelentős mértékben változott is az intézményen belüli szereposztás, majd pedig 1860 után szétváltak az oktatási és gazdálkodási irányítás feladatai, s mindkét területen felnőtt, szakképzett alkalmazottak váltak dominánssá.³⁶ 1848 után tehát már lényegét illetően változott a seniorok kollégiumon belüli szerepe – ez is indokolja a záródátum kiválasztását.

Összesen 68 személy alkotja az alapsokaságot. Olyan nincs, akiről a nevének kívül semmit ne tudnánk, de olyan ifjú szép számmal akad, akinek az előéletéről, származásáról vagy épp a későbbi sorsáról nem rendelkezünk információval. Az iskolai anyakönyvek, névsorok hiányosságai miatt az első három évtized seniorainak származásáról szinte semmit nem tudunk: csak a tisztséget 1809-től betöltő Somossi Istvántól kezdve rendelkezünk megbízható családi adatokkal, földrajzi hovatartozásról szóló ismerettel. A származásai adatokat illetően egyelőre 41 fővel számolhatunk. Sokkal többeknek inkább a későbbi sorsát tudjuk legalább egy-két állomáshoz kötni: jelenleg hét esetben nincs semmilyen fogódzónk a későbbi pályáról, 61 esetben viszont igen, 15 seniort pedig a haláláig tudunk kísérni. A hiányos adatok mennyisége tehát nem akkora, hogy eleve lehetetlenné tegye a kollektív biográfiai elemzést.

A seniorok származásukat illetően leképezték az akadémia lelkészképző tagozatának szokásos arányait. Nemesi címet 19-en (46,3%) viseltek, a 41 főből 11-en (26,8%) voltak lelkészek gyermekei, 10 főt (24,4%) a libertinus, plebeius és földműves kategóriák egyikébe soroltak. Egyetlen seniorról tudunk, aki tanítónak vagy iskolamesternek volt a gyermeke.³⁷ Miközben az akadémia tógátusi ifjúságával összevetve alig találunk különbséget, az Abaújban 1824–1894 között elhunyt 104 lelkész életrajzi adatai mutatnak legalább egy érdekes tanulságot.³⁸ 71 egykori abaúji lelkész társadalmi hovatartozásáról tudunk meg valamit, s közülük csak 19-en (26,7%) voltak nemesek, 24-en (33,8%) pedig papfiak.

³⁶ Uo. 115–123.

³⁷ A tógátusi tanulmányokat 1816–1826 között megkezdők körében a nemesek aránya 44–59%, a libertinusoké 18–36%, a papfiaké 5–25% között ingadozott. Lásd *Ugrai J.: Önállóság* i. m. 234.

³⁸ Az Abaúji Helvét v. t. követő E.megyében szolgált s elhalt lelképásztorok életrajza az 1824-dik évtől (1824–1894). TREKL. R.A.V. 3/8.

Ebben a körben 12-en voltak szegények vagy földműves család sarjai (16,9%) és kettejüknek volt tanító az apjuk. A nemeseknek az egykori seniorok és az abaúji „átlagos” papok körében mérhető arányai között tehát azért jelentős a különbség.

Szintén nagy hasonlóságok mutathatók ki a seniorok és a kollégiumban lelkészi tanulmányaikat megkezdők földrajzi hovatarozása kapcsán. A 41 senior 29%-a, 12 fő Zemplénből származott, nyolcan-nyolcan Abaújból és Szabolcsból, hatan Borsodból, ketten Szatmárból származtak, s egy-egy fő érkezett Torna, Bereg, Komárom, Veszprém megyéből, valamint Csehországból. (Utóbbi a Csehországba került s ott szuperintendensi hivatalig jutott, majd Magyarországra visszatelepült Fazekas György fia volt.) E ponton talán a szabolcsiak némi felülreprezentáltsága emelhető ki.³⁹

A seniorok későbbi sorsát tekintve igen feltűnő, hogy a tiszáninneri református közösség legszűkebben vett szellemi elitjének meglepően kis hányada tűnik föl a körükben. A korábbi seniorokból nemigen lettek az egyházkerület meghatározó vezetői, a sárospataki kollégium professzorai, s különösen nem lettek széles körben ismert tudósok, közéleti személyiségek. A legfőbb kivétel Apostol Pál (1813),⁴⁰ akit 1831-ben egyházkerületi főjegyzővé, 1848-ban pedig az egyházkerület püspökévé választottak. A korszakban az egyházkerület élén hat szuperintendens, illetve püspök szolgált, közülük azonban egyedül Apostol jutott el előzőleg a kollégiumi karrier csúcsára.

Nem változik jelentősen a kép, ha az esperesi tisztségig emelkedő seniorokat vesszük sorra. Az 1799-ben kialakított Alsó-Zempléni Református Egyházmegye esperesi tisztségét 1806–1843 és 1868–1879 között három egykori senior töltötte be.⁴¹ Abaújban két rövid ideig működő esperes, Garas István (1824–1826) és Futó Dániel (1867–1868) volt kollégiumi diákvezér. Felső-Borsodban Somossy Sámuel (1862–1865) és Molnár József (1865–1871) jutott el a seniori székből az esperesséig, míg Felső-Zemplénben Kálniczky Jánosról (1883–1894 között) mondható el ugyanez. Négy egyházmegyében (Alsó-Borsod, Gömör, Torna, Ung) nem szolgált olyan esperes, aki korábban senior lett volna.

Úgy számolhatunk, hogy a századfordulótól kb. 1890-ig terjedő időszakban hivatalba lépett egyházi vezetők keresztezheték a vizsgálati alapsokaságot: egy majdan esperessé lett lelkész jó eséllyel már csak 1848 után érhetett el a

³⁹ A tógátusi tanulmányokat 1816–1826 között megkezdők körében a zempléniak aránya 20–36%, az abaújiaké 9–27%, a borsodiaké 6–23%, a szabolcsiaké pedig 4–16% között ingadozott. Lásd *Ugrai J.: Önállóság* i. m. 226–227.

⁴⁰ Innentől kezdve a személynév mögött közvetlenül zárójelbe tett évszám az illető seniori tisztségviselésének idejét jelzi.

⁴¹ Tóth István esperes: 1806–1829, Somossi István esperes: 1829–1843, Kőrösy István esperes: 1868–1879.

seniorsághoz szükséges életkorba. 1799 és 1890 között Alsó-Zemplénben hét esperes lépett hivatalba, közülük három szerepel a seniori névsorunkban. Abaújban nyolcból kettő, Felső-Borsodban nyolcból kettő, Felső-Zemplénben ötből egy esperes rendelkezett seniori múlttal. Alsó-Borsodban tizenegy, Gömörben nyolc, Tornában négy, Ung egyházmegyében pedig négy esperes szolgált – egyikőjük sem volt diákvezér.

Összességében tehát a korszakban megválasztott öt szuperintendens közül egy (20%), a megválasztott 55 esperes közül nyolc fő (14,5%) volt korábban a Sárospataki Református Kollégium seniora.

Egyházkerületi főjegyzői hivatalt csak Apostol viselt. Egyházmegyei főjegyző lett Alsó-Zemplénben Baranyai József (1801), aki aztán nem emelkedett tovább. Az ő főjegyző-utódja, Somossi István két év múltán, 1829-ben esperessé választott. Baranyaihoz hasonlóan az egyházmegyei jegyzőség volt Márkus György (1812) karrierjének a csúcsa is, aki Abaújban vitte ezt a hivatalt másfél évtizeden át. Közel 30 évig volt Alsó-Zemplén jegyzője Szekeres János (1831). Ha tehát a főnótáriusokat is az egyházirányítási elit tagjai közé soroljuk, akkor sem nő számottevően azoknak a köre, akiknek a seniorok közül ide vezetett volna az útja – csupán hárommal bővül 12 főre ez a halmaz.⁴²

A tiszánineni református szellemi elithez tartoztak még a kollégiumi professzorok és a nagyobb iskolák, gimnáziumok állandó tanárai. Ha azonban a kollégiumban tanárként elhelyezkedő egykori seniorokra vagyunk kíváncsiak, a vizsgált időhatárokat módosítanunk kell. Mivel a helyben nevelkedett professzorok általában a végzést és a peregrinációt követően azonnal állást kaptak Sárospatakon, előrébb kell hoznunk mind a kezdő, mind a záró dátumot az esperessé vagy püspökké emelkedéshez képest. Ennek megfelelően a Sárospatakon 1785 és 1865 között tanári, professzori megbízáshoz jutókkal számolhatunk. (A záró dátumot könnyű kikalkulálni, hisz az utolsóelőtti, 1847. évi senior, Orbán József 1862-ben jutott pataki főiskolai tanári megbízáshoz. A biztonság kedvéért indokolt néhány évvel kitolni a határt.)

1785 és 1865 között 72 tanár és professzor kinevezésére került sor a Bodrog partján. A harmaduk, mintegy 20–24 fő sorolható a középiskolai tanárok (humaniorum professzorok), kétharmaduk pedig az akadémiai tagozatok professzorai közé. A csaknem 50 sárospataki professzor közül mindössze hárman voltak

⁴² Ez azt is jelenti, hogy a máshol (pl. a Tiszántúlon vagy az erdélyi református egyházban) időről időre súlyos feszültséget okozó utódlás kérdése a Tiszáninnen területén nem volt napirenden. Azaz az egyházkerületi főjegyző automatikusan nem lépett előre a szuperintendens halálával. Lásd *Lukács Olga*: Az Erdélyi Református Egyház és a teológiai oktatás története a 19. század második felében. Kolozsvár 2007. 63–67. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a Tiszáninnen nagyobb összhangban állt az ősi kánonokkal, hanem azt is, hogy itt az egyházkerületi–püspöki hatalom gyengébb volt, mint máshol.

seniorok. Porkoláb István (1798) 1804-ben nyerte el a kinevezését, s ígéretes tudós tanár hírében állott, ám egészen fiatalon szélütés érte, ami miatt munkaképtelenné vált. Teológiai professzori pályája 1806-ban, agóniája pedig 1809. áprilisi halálával fejeződött be.⁴³ Kálniczky Benedek (1817) Göttingából hazatérve 1820-ban kapta meg a teológiai professzori kinevezését, s szolgált a kollégiumát csaknem a haláláig, 1859-ig – ezzel ebből a körből ő hagyta a legmaradandóbb nyomot az iskola történetében. Még egy professzorral lett egykori seniortartatunk számon: a már említett Orbánt, aki a miskolci református gimnázium tanára volt 1850-től 1862-ig, s Miskolcra átcsábítva léphetett feljebb, az akadémia professzorává. Orbán József 1891. évi nyugalomba vonulásáig szolgált a főiskolát. A professzorok 6%-át tették ki tehát azok, akik diákvezéri tapasztalattal is rendelkeztek.

Bizonyos mértékig utánpótlásforrásként tekintettek a seniorokra a középiskolai tanárok kiválasztásánál. Imre István (1805), Kolozsvári István (1814), Draskóczy Gábor (1827) és Somossi István (1844) váltak pataki tanárokká. Ennél hosszabb lehetne a névsor, ám többen elhárították a megkeresést. Gál András (1797) gönci lelkészként magyarázkodott amiatt, hogy bár előzőleg ő ajánlkozott, végül mégis visszautasította a lehetőséget.⁴⁴ A három évvel későbbi senior, Szászi József a Veszprém megyei Ősi papjaként döntött úgy, hogy nem költözik vissza a Bodrog partjára.⁴⁵ Olasz Sámuel (1815) egészségi állapotára hivatkozva utasította el a megkeresést 1820-ban – ezt követően mintegy négy évtizedig volt Borsod eklézsia papja.⁴⁶ Ezeknek a hátrító válaszoknak az okát Somossi Sámuel (1830) tette egyértelművé, amikor a hosszasan sorolt szép szavak után rátért a lényegre: ha a lelkére hallgatna, most is elfogadná a felajánlást, de arra is gondolnia kell, hogy sajkázai lelkészként másfélszer nagyobb a fizetése, mint amit a kollégiumtól remélhet.⁴⁷

Ezzel ellentétes irányban csak Czövek Istvánt (1808) tudjuk példaként idézni: ő a losonci gimnázium tanáráként jelezte, hogy mivel kicsiny gyermekkorától Sárospatakon tanult, s minden tudományt ettől a kollégiumtól kapott, ha méltónak találják rá, szívesen lesz ott humaniorum professzor.⁴⁸ Erre végül nem került sor.

A sárospataki középiskolai tanári tisztség csekély vonzerejét az is jelzi, hogy az állást szintén kifejezetten ambicionáló, arra magát ajánló Kolozsvári István

⁴³ TREKL. A. XXXIII. 12.601. 12.624-625.

⁴⁴ TREKL. A. XXXIII. 12.896.

⁴⁵ TREKL. A. XXX. 11.426.

⁴⁶ TREKL. B. XLIII. 17.841.

⁴⁷ TREKL. B. LV. 24.270.

⁴⁸ TREKL. B. XLII. 17.315.

mindössze három évig, Draskóczy Gábor pedig csupán egyetlen esztendeig volt hivatalban. Draskóczy ezt követően két évtizedig a zempléni Ond eklézsia papja volt.

Az 1844-ben senior Somossi István 1850-ben került a gimnázium kötelékébe, és 1861. évi haláláig szolgált ott. Szintén hosszan, 1807-től kerekén húsz éven át volt hivatalban Imre István. Pályája azonban dicstelenül fejeződött be: mivel diákjaitól jogtalanul szedett be büntetési pénzt, elbocsátották hivatalából. Ezt követően többször is esedezett valamilyen papi vagy tanítói állásért, de hiába: 18 évvel hivatalvesztése után, 1845-ben nyomorogva, a végső ínségtől szorítva kért alamizsnát az egyházkerulettől. Vélhetően ezt követően néhány hónappal halhatott meg.⁴⁹

Még egy személyről, Fantsik Istvánról (1811) tudjuk, hogy középiskola állandósított tanáráként szolgált: különböző névváltozatokban (Fancsi, Fancsy, Fancsik) ő bukkan fel 1817 és 1834 között a solti egyházmegyei Kunszentmiklós iskolájának professzoraként.⁵⁰

Azaz humaniorum professzorként is legfeljebb csak minden hatodik kinevezett személy került ki az egykori seniorok köréből, jóllehet úgy tűnik, ez a feladat még egy közepes papi szolgálattal összevetve sem számított versenyképes lehetőségnek.

A sárospataki szelekciós mechanizmus feltűnő jellegzetessége továbbá, hogy miközben a kollégium szép számban bocsátotta ki országos hírűvé vált tanítványait, a seniorok közül mindössze Mokri Benjámin (1803) tudhatott magáénak némi tudós karriert az egyházkerület határain túl. Jénai és göttingai peregrinációja után 1805-ben a pápai református kollégiumban jutott katedrához. A természettan, egyetemes történelem és klasszika filológia professzori hivataláról azonban nyolc év után, betegeskedés miatt leköszönt és Pestre vonult vissza. Több tanulmánya jelent meg a Tudományos Gyűjteményben, s görög–magyar szótárt állított össze. Önálló művei közül talán a négy kötetes történeti életrajzi lexikonja emelkedik ki a leginkább. Mokri 1826. évi haláláig aktív részese volt a kibontakozó pesti szellemi életnek, s több külföldi tudós társaság is a tagjaként tisztelte.

Az eddigiek mérlegét elkészítve azt láthatjuk, hogy a 68 seniornak épp a negyede, 17 fő ért el az egyház szellemi életében és igazgatási irányításában komoly vagy azt legalább megközelítő formális tisztséget. Informális véleményformáló vagy hangadó, művészi, tudományos, politikai színtéren vagy a közélet egyéb területén aktív, s esetleg később akadémikussá váló senior pedig egy sem

⁴⁹ TREKL. B. XLIII. 17.673-677., B. LI. 21.859., B. LI. 22.194., B. LVII. 24.902., B.LXVIII. 30.938.

⁵⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TTREL.) I.8.d. Személyi adattár. Dunamellék. 140.

akad a körükben. Ez szinte gyökeresen ellentétes a debreceni kollégium seniorainak későbbi sorsával: Debrecenben – az egyébként félévenként cserélődő és jóval kisebb hatalmú – seniorok sorában alig találni két-három olyan egymást követő személyt, akik közül valaki később ne lett volna esperessé, püspökké, egyházkerületi főtitkárviselővé. Ugyanígy szokványosnak tűnik, hogy a debreceni kollégium nagy jelentőségű professzorai rendelkeztek diákvezéri tapasztalattal. Itt sokkal egyértelműbben jogosított fel tehát a későbbi karrierre az, ha valaki feljutott a diáktársadalom csúcsára. Jobban körvonalazódik az érvényesülés királyi útja.⁵¹

Peregrinus seniorok

A seniori tisztséghez olyan kiemelkedő juttatások társultak, amelyeknek fedezniük kellett az érintettek minőségi külföldi továbbtanulását. Ezért elvileg minden seniornak részt kellett volna vennie a peregrinációban, mégpedig késedelem nélkül. Sőt, a sárospataki senioroknak Bernben külön stipendium is fenn volt tartva, ami hozzájárult ahhoz, hogy tartós legyen az ottani tartózkodásuk.

A 68 senior közül ketten hivatali idejük során meghaltak, nekik tehát esélyük sem jutott az elindulásra. A fennmaradó 66 ifjú közül 34-ről (51,5%) tudjuk, hogy biztosan tanultak külföldön. Ez sokkal magasabb arány, mint amit egy átlagos lelkészi kör a magáénak tudhatott: az 1824–1894 között Abaújban elhunyt 104 lelkésznek csak 13,3%-a (14 fő) jutott ki külföldre.⁵²

Ilyen-olyan híradásokból tudjuk biztosan, hogy kilenc esetben elmaradt vagy útközben hiúsult meg a peregrináció – Somossi Sámuel (1830) például Bécsnél fordult vissza, mert ott érte a hír, hogy Sajókazán lelkésszé választották.⁵³ Ez már a rendszeres peregrináció megbomlásának idejére esett, egy-két emberöltővel korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy egy senior büntetlenül ilyen döntést hozzon. A seniorok úti céljait megnézve tisztán körvonalazódnak tendenciák: a türelmi rendelet után az 1790-es évek végéig mindenki kijutott külföldre, s jellemzően Bern volt a cél. Ezt a „berni szakaszt” ráadásul eleinte hosszú, két évet is rendre meghaladó tartózkodások jellemezték – majd az 1780-as évek végétől szinte szabályszerű fokozatossággal csökkent az idő. Ekkor csak Török Istvánról és Csabay Andrásról tudjuk, hogy más akadémiát is felkeresett, a többség egyedül Bernben

⁵¹ Az evangy. Reformátusok Debreczeni Főiskolájának 1589–1913 sénéiorai. Össze írta Bakóczi János a hajdú böszörményi ev. Ref. Egyház egyik lelképásztora. TTREL. II. 28-b.

⁵² Az Abaúji Helvét v. t. követő E.megyében szolgált s elhalt lelképásztorok életrajza az 1824-dik évtől (1824–1894) TREKL. R.A.V. 3/8.

⁵³ TREKL. B.LIV. 23.225.

tanult.⁵⁴ Bern egycsapásra tűnik el az úti célok közül, s váltják fel a német akadémiák, egyetemek. Ebben az 1797-től kezdődő „német szakaszban” Göttingen a legdominánsabb, amit 12 peregrinus keresett fel, Jénát négyen, Marburgot, Erlangent és Hallét pedig egy-egy fő látogatta. A seniorok peregrinációjában az 1818–1825 közötti hét év, valamint az 1830-as évtized kényszerű szünetet jelentett, majd pedig a reformkor végén szinte kizárólagossá vált Berlin szerepe.

Bár a német egyetemi anyakönyvi adatokból ritkán derül ki az intézményben töltött idő hossza, némely részletes adatokból, továbbá az életpályák további átlomásait nézve tisztán látható, hogy a külföldi tanulmányok ideje a 19. századra lerövidült, és sokszor mindössze 2-3 hónapnyi időt ölelt fel. A későbbi szakaszban is elenyésző azoknak az aránya, akik több akadémiát, egyetemet is felkerestek.⁵⁵

Rendszerint csekély idő telt el a seniori tisztségről való leköszönés és az utazás megkezdése között. Ez a többi diák esetében atipikus, hiszen a pénzügyítés éveken át tartó – s sokszor végül eredménytelennek bizonyuló – tanítóskodás során zajlott. Ezt a bizonytalan kimenetelű, ám annál több vesződséggel, konfliktussal járó kuporgatást megtakaríthatta a senior. Ennek megfelelően egy részük, 27 fő már a leköszönés évében felbukkan valamelyik külföldi akadémia matrikulációjában. Hét főnek egy év várakozás jutott osztályrészül, ennél nagyobb kivárást azonban egyetlen név mellett sem találunk. Ebben, a külföldi tanulás lehetőségének rendezett, olajozott módjában is megragadhatjuk a seniori tisztség által kínált egyik nagy előnyt.

A 27 azonnal peregrinációra induló közül két főnél, Török Istvánnál (1781) és Tóth Istvánnál (1792) valami furcsát tapasztalunk: mindketten a seniori tisztségük előtt megjelentek külföldön, majd kiiratkoztak, s nagyobb idő elteltével újabb peregrinációra vállalkoztak. Török Istvánnál gyanúsán illeszkednek egymáshoz a leideni, sárospataki seniori, majd a berni bejegyzések adatai: olyan, mintha manapság utazna az illető Nyugat-Európából hazánkba, majd hivatala lejárta után rögtön vissza. A gyanún túl azonban egyelőre többet nem tudunk. Tóth kapcsán viszont biztosan tudhatjuk, hogy a peregrinációs adattár összeállítója téved: az olvasható, hogy az 1791 októberében be-, majd 1792 decemberében kiiratkozó Tóth István 1793 májusában újra beiratkozott a berni akadámiára.⁵⁶

⁵⁴ Török István Bern mellett Leiden, Csabay András pedig Bern mellett Utrecht és Erlangen névkönyveiben bukkan elő. Lásd *Bozzay Réka – Ladányi Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.)* Bp. 2007. 1951.; *Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5.)* Bp. 2001. 3259.

⁵⁵ Mindössze Futó Dánielről (1840) tudjuk, hogy Berlin előtt Hallében is tanult mintegy négy hónapot. De a két helyszínen összesen alig töltött hét hónapot. *Szögi L.: Magyarországi i. m. 156., 4406.*

⁵⁶ *Hegyvi Ádám: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788/1798. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6.)* Bp. 2003. 450.

Ez nemcsak a seniori hivatali időnek mond ellent két pontban is (1792 júliusától a következő júniusig viselte azt), hanem Tóth István önéletrajzi nyilatkozatának is: ebben az áll, hogy 1791-ben contrascriba volt Sárospatakon, s csak seniori leköszönését követően hagyta el a Bodrog partját.⁵⁷ Ily módon csak Török István kapcsán maradt halvány, bizonytalan gyanú arra, hogy esetleg léteztek többször kiutazó peregrinusok is.

A peregrinációból kimaradók névsora egyelőre csak korlátozottan tanulságos. A csak hazánkban tanult seniorok sorában találjuk az egyetlen püspökké emelkedett egykori seniort, Apostol Pált, Czövek István losonci tanárt, valamint a miskolci, majd pataki tanár Orbán Józsefet. Ez azonban határozott következtetésekhez nem elég, hisz Czövek és Apostol a napóleoni háborúk idején, Orbán pedig a 48-as szabadságharc alatt esett el a kiutazás lehetőségétől – egyik esetet sem lehet a saját vonakodásuk számlájára írni.

Lelkészé váló seniorok

Következő kérdésünk, hogy ha már a seniorok nem váltak a kollégium szellemi utánpótlásának eminens bázisává, mekkora arányban helyezkedtek el lelkészként – s jellemzően milyen presztízsű szolgálati helyekre jutottak el kimagasló tanulmányaikat követően. Ez annál is inkább lényeges, mivel a kollégiumnak, s különösen az akadémiai ágának a fő funkciója a lelkészi utánpótlás biztosítása volt.

Jelenlegi ismereteink szerint a 68 egykori seniorból kilencen bizonyosan nem lettek lelkészek – vagy a korai haláluk, vagy a tanári karrierjük miatt. Öt fő későbbi sorsa egyelőre ismeretlen, 55 főről viszont tudjuk, hogy lelkészek lettek. Ez az alapsokaságnak több mint a 80%-a. Az 55 fő közül három személy szolgálati állomásai még kissé homályosak előttünk. Török Istvánt (1781) csak 1797-től kezdődően tudjuk gyülekezetekhez párosítani, Szabó István (1793) és Báthori Sámuel (1828) pályáját pedig a névazonosság miatt nehéz rekonstruálni. Mindkettejük pályája elvben egymáshoz szépen illeszkedő újabb állomások sorozataként rajzolható föl, ám mindkettő jóval hamarabb kezdődik, mint ahogyan Szabó, illetve Báthori a kollégiumból kilépett volna. Ezek olyan bizonytalanságok, amelyekre eddig nem találtam megnyugtató választ – így hármójukkal a továbbiakban nem számolok.

A fennmaradó 52 személy közül 42-en a tiszáninneri kerület gyülekezeteiben szolgáltak. Szászi József (1800) a dunántúli egyházkerületben

⁵⁷ „Kis világnak világos kis tüköre.” Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból. S. a. r. Ugrai János. Sárospatak 2004. 60.

helyezkedett el: előbb Fülén, majd apja mellett, a születési helyén, Ósiben volt káplán, ezt követően rövid ideig Pálfán, végül pedig négy évtizednél is hosszabban Lepsényben szolgált.⁵⁸ A másik kilenc senior a Tiszántúli Református Egyházkerületben teledett le, általában a tiszáninneni és a tiszántúli kerületek „ütközőzónájául” szolgáló, Tiszához közeli településeken.⁵⁹ (Sárospatak és a zempléni Bodrogköz vonalától északra a Tisza bal partján szép számmal adódtak olyan gyülekezetek, amelyek ugyan a tiszántúli egyházkerülethez s a debreceni kollégium érdekeltségi területéhez tartoztak, mégis gyakorta küldték fiaikat Sárospatakra, rendszeresen fogadtak onnan diákokat ünnepi követként, s iskolájuk tanítójául, illetve lelkésznek is bizonyos gyakorisággal Patakról hívtak öregdeákokat. Ez a térség tekinthető ütközőzónának.) E kilenc lelkész közül talán Miskolcgy Szigyártó György (1842) és Szikszay József (1847) esete tekinthető egyedinek.⁶⁰ Előbbi ugyanis Nagyecsedén, utóbbi pedig Nyírbátorban lett lelkész. Mindkét gyülekezet szorosabban kötődött Debrecenhez, s nem sorolhatóak ebbe a bizonyos ütközőzónába. Szikszay egyébként közel fél évszázadig (1848 és 1896 között) szolgált, s nagyban hozzájárult a batori eklézsia virágzásához.⁶¹

A Tiszántúlra áttelepedő seniorok viszonylag szorosan követték egymást: miközben az 1781 és 1848 közötti időszak seniorjait vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a Tiszántúlra csak az 1820–1847 közöttiek közül jutottak el, s a kilenc fő közül öten az 1833 és 1841 közötti években voltak seniorok. Ez a tiszáninneni egyházkerületben az 1830-as években a lelkészek mind súlyosabbá váló elhelyezkedési nehézségeivel állhat összefüggésben. Soós Ferenc a zempléni Bodrogkeresztúrból, Hallgató István szintén a zempléni Prügyről, Somody Ferenc viszont a szatmári Vámosatyáról, Miskolcgy Szigyártó György a beregi Dobosból, Szikszay József pedig a szabolcsi Dombrádról származott. Nem állítható tehát, hogy a tiszántúli területekre kizárólag oda visszatelepülő ifjak kerültek volna.

⁵⁸ TREKL. K.a. I. 27. – 269.; Ósiből írta azt a levelet 1803 szeptemberében, amelyben elhárítja a sárospataki kollégium humaniorum professzori állásajánlatát. TREKL. A.XXX. 11.426. Szászi József pályájának rekonstruálásához nélkülözhetetlen segítséget nyújtott Köblös József és Kránitz Zsolt.

⁵⁹ Fazekas György (1820) Tiszanagyfaluban, Soós Ferenc (1823) Bújiban, Bata Pál (vagy Batta Pál, 1833) Gyulaházán, Bakó Mihály (1835) Rétközberencs, Szabolcsbáka és Gyulaháza gyülekezetekben, Hallgató István (1842) pedig Nyírtasson volt pap – ezek szabolcsi gyülekezetek. Bakcsy László (1836) a Bereg megyei Jándon és Tarpán, Somody Ferenc (1837) pedig a szatmári Kérsemjén, Tyukod és Vámosoroszi ekléziájában szolgált. Szikszay József (1847) a szabolcsi Nyírbátor papja lett.

⁶⁰ Miskolcgy Szigyártó György pályájának rekonstruálását is Köblös József és Kránitz Zsolt segítségének köszönhetem.

⁶¹ *Baráth Béla Levente*: „Vagyon jó Oskolája is a Szent Ekklesianak...” Adalékok a nyírbatori református iskolázás történetéhez. In: Világosító lámpás. Tanulmányok a 60 éves Győri L. János tiszteletére. Szerk. Fazakas Gergely Tamás et al. Debrecen 2018. 218–220.

A várakozási idő összefüggései

Elvileg kínálja magát a feltevés, miszerint ahogy a seniorok kimutathatóan gyorsabban indulhattak külföldre, mint tanítóskodó társaik, a lelkészi álláshoz is gördülékenyebben jutottak. Ha ez így volna, akkor a szemünk elé tárulna a lelkész-képzés „királyi útja”.

Az összefüggés azonban nem támasztható alá megingathatatlan adatokkal. Futó Dániel (1840) nyolc- és Halászi József (1786) tízesztendős álláskeresési idejét látva fölmerül, hogy nem adathiány áll-e a háttérben. Ha nem, akkor figyelemre méltó a jelenség. Az ellenpóluson Nádaskai Sámuel (1782) és Kónya Pál (1810) említhető, akik a peregrinációból hazatérők közül szintén kivételesen, azonnal lelkésszé vagy legalább káplánná választattak. A többieknek ehhez jellemzően vagy egy vagy két esztendő kellett.

A legjellemzőbb azonban, hogy a seniori tisztség és a papi felszentelés között 2–4 év telt el. Ez a peregrinációval s esetleg némi várakozással telt. Amennyiben valaki kijutott külföldre, akkor ez az idő egészségesnek tekinthető. Ám többször is előfordultak olyan periódusok, amikor a peregrináció akadályokba ütközött, és a legtöbbször számára ellehetetlenült. A bécsi tiltás mellett a napóleoni háborúk, illetve a drágaság, a gazdasági válság okozta azt, hogy akár még seniorok is kénytelenek voltak lemondani a külföldi továbbtanulásról. Ez magyarázta Somossi István (1809) igen gyors elhelyezkedését: a napóleoni harcok miatt nem jutott útlevélhez, s ezért azonnal állást keresett és – nyilván nem függetlenül családi referenciáitól – rögvest talált is.⁶² Egyetlen olyan periódust tudunk elkülöníteni, amelyben egymást követően feltűnően sokan, feltűnően hamar egy, legfeljebb két évvel a seniori hivatalról való leköszönés után máris lelkészi megbízatásra letek: 1829 és 1835 között mindenki ilyen hamar állt szolgálatba (a seniori évében elhunyt György József kivételével). Közülük csak Somossi Sámuelről (1830) tudjuk, hogy elindult peregrinációra, ám Bécsnél érte Sajókaza hívószava, amire vissza is fordult.⁶³

Következő kérdésünk, hogy a peregrináció elmaradása miként hatott a kollégiumból való kilépés és az első lelkészi megbízatás közötti helykeresési időre. Az 1780-as években a peregrinációból egyedül kimaradó Putnoki Nagy István nem egészen egy év elteltével teljes értékű papi tisztséghez jutott. A következő évtizedben Sziráki Istvánnak (1796) öt, Szászi Józsefnek (1800) három esztendőbe teltt ugyanaz. Úgy tűnik, az 1800-as évek elején nem okozott fennakadást a peregrináció elmaradása, sőt: Baranyai József (1801) és Somossi István (1809) azonnal, Czövek István (1808) és Márkus György (1812) két év múltán léphetett

⁶² TREKL. A. XXXV. 13.630.

⁶³ TREKL. B. LIV. 23.532.

szószékre. Az 1830-as években ugyanez a gördülékenység figyelhető meg: vagy azonnal, vagy legfeljebb két év múltán mindenkit valamelyik gyülekezet élén találunk. (Szélsőséges kivétel az 1838. évi senior, Molnár József, akinek az első azonosított szolgálata 1847-ben kezdődik. Ha nem adathiány áll a háttérben – ami elképzelhető –, akkor ez újabb adalék az akkori elhelyezkedési válságra.)

Összességében a peregrináció elmaradása akkor sem okozott kimutathatóan nagyobb késedelmet az ifjak első elhelyezkedésében, ha egyébként a közvetlen kortársak számára lehetőség nyílt a peregrinációra. Amikor pedig huzamosabb ideig szünetelt a külföldre jutás, akkor egy-két kivételtől eltekintve gördülékenynek tűnik az eklézsiába integrálódás folyamata.

Az ellenkezőre, a hosszúra nyúlt átmeneti időre is van példa. Nem ritka ugyanis az öt-hat évnyi idő eltelte sem az első papi szolgálatig. Ezeknek az átmeneti éveknél jellemzően a fele magyarázható a peregrinációval, a másik fele viszont valószínűleg a papi tisztségek tartós betöltöttségére vezethető vissza. Így például Tasnádi Székely József (1783) 1784 nyarán köszönt le a seniori hivatalról, 1785 júliusától tanult 1787 szeptemberéig Bernben, s csak 1790-től szolgált lelkészként Erdőbényén. Utódja, Kolláti Kozma Mihály (1786) ugyanilyen menetrend alapján jutott végül 1791-ben szószékhez a borsodi Bükkaranyoson. Az ő közvetlen utódja, Putnoki Nagy István viszont 1786 nyarán köszönt le a seniori tisztségről, s a következő februárban – peregrináció nélkül – már a nem is jelentéktelen Bodrogkeresztúr gyülekezet prédikátora volt. Még meghökkentőbb Baranyai József (1801) esete, aki már a leköszönés évében elnyerte a bodrogfalási papságot. Mindenesetre időről időre előfordult, hogy nagyobb kivárással lehetett valaki csak lelkész: Sziráki István (1796) peregrináción sem vett részt, s így öt év várákozás után 1802-ben szenteltetett fel.

A várákozás ideje nem járt feltétlenül munkanélküliséggel. Legalábbis egyetlen olyan feljegyzést sem ismerek, amely az egykori senior teljes mellőzéséről szólna, jóllehet a lelkészi munka- és jövedelemnélküliség nem volt ritka a korszakban. Többnyire káplánként, azaz segédlelkészként valami keresetre a kivárási ideje alatt is szert tettek. Volt olyan, aki saját apja mellett segédlelkészként várta meg az üresedést – azaz édesapja halálát.⁶⁴ A peregrinációban részt nem vevő Végh Jánosról (1787) tudjuk, hogy 1793. évi papi elhelyezkedéséig sok időt töltött praeceptorként a zempléni Málca kisiskolájában. Apostol Pál (1813) négyéves várázási ideje pedig az aránylag előkelő losonci gimnáziumi tanársággal telt.

⁶⁴ Így jutott papsághoz Zilahi Császár Sámuel (1795) Gesztelyben és Szászi József (1800) a dunántúli Ósiben.

A seniori tisztségről való leköszönés és a pappá szentelés közötti várakozási idő hosszát illetően semmilyen korreláció nem mutatható ki. Sem a peregrinációban való részvétel, sem annak elmaradása nem garantálta, de nem is akadályozta a zökkenőmentes elhelyezkedést. De semmi nem akadályozta meg a várakozási idő öt-hat évre duzzadását sem. Egyetlen kivétellel markáns periódusok sem határozhatók meg: többnyire akár egymást követő seniorok is meglehetősen eltérő mintázat alapján jutottak végül teljes értékű papi megbízáshoz. Az egyetlen kivétel az 1830-as évek közepétől számított bő egy évtizedes szakasz: az 1830 és 1834 közötti seniorok mindegyike a lehető legrövidebb idő alatt, a leköszönéstől számított egy éven belül pappá lett (peregrináció nélkül). Ezt követően azonban két út állt a seniorok előtt: vagy a Tiszántúlon helyezkedtek el – ennek korábban nem tapasztalt gyakoriságáról már esett szó. Ebben az esetben a várakozási idő egy év körül maradt. Vagy a tiszáninneni térségben maradt az illető, s egészen hosszú ideig kellett várakoznia. Futó Dániel (1840) ekkoriban már ritka kivételként hiába jutott ki nemcsak külföldre, de látogatott meg két akadémiát is, visszatérése után csupán nyolc évvel, 1850-ben helyezkedett el Szikszón. Molnár József (1838) 1846-ban, Körösy István (1842) 1847-ben, Gubás Ferenc (1843) pedig csupán 1849-ben jutott szolgálati helyhez. Ekkorra tehát a seniorok szintjéig is begyűrűzni látszik a tiszáninneni egyházkerületi közbeszédben már általános lelkészi elhelyezkedési krízis.

Egykori seniorok mint tiszáninneni lelkészek

A továbbiakban 42 olyan lelkész adatait vizsgálom, akik tiszáninneni papok lettek. Átlagosan 24,8 éves pályafutások körvonalazódnak, de persze jelentős a szélső értékek közötti szóródás: volt, aki csupán egy évig szolgált, míg Somody Ferenc (1837) vagy Molnár József (1838) esetében 43–43, Kálniczky János (1845) esetében pedig 44 éves pályafutást követhetünk nyomon. A 30 évet elérő vagy meghaladó szolgálatok száma 19, miközben a 15 évet elérő vagy az alatt maradó pályafutások száma 12. Össességében tehát az alapsokaság egészéhez viszonyítva is jelentős azoknak a száma, akik egész – ráadásul hosszúra nyúlt – életükben a Tiszáninnen területén szolgáltak.

Az egy főre eső szolgálati helyek száma jellemzően kicsi: a türelmi rendelet utáni időkben előfordultak sokat mozgó, négy-hat helyváltoztatáson átesett lelkészek, a legtöbb helyen, hét gyülekezetben pedig Zilahi Császár Sámuel (1795) szolgált, de ezek az esetek később egészen kivételessé váltak. Háromnál több gyülekezetben a 42 lelkész közül csak öten szolgáltak, s 1815 után nem is volt olyan essenior, aki később kettőnél több gyülekezetben lett volna pap. A társaság tagjai

átlagosan kereken két ekléziában szolgáltak, ami meglehetősen alacsony fizikai mobilitási mutatónak tűnik.

Tegyük kísérletet annak megállapítására is, hogy az egykori seniorok milyen presztízsű gyülekezetekben helyezkedtek el. A korabeli egyházi közbeszéd magától értetődő tárgya volt, hogy léteztek „jó” és „rossz” szolgálati helyek. A különbséget természetesen elsődlegesen a pap számára elérhető fizetés nagysága alakította, de emellett számos egyéb tényezőt kellene mérlegelni. Egy gyülekezet vonzerejét növelte a felekezeti homogenitás, a hívek elkötelezettsége egyházuk és papjuk iránt, a földesúrral és patrónusokkal való kiegyensúlyozott viszony, a lokális viszálykodások hiánya, a lelkész kedvező lakhatási és önálló gazdálkodási viszonyai, az egyéb zavaró körülmények hiánya (például a leányegházak nagy száma is komoly terhet jelenthetett a prédikátor számára). Ezeknek a gyülekezeti összetétele, mérlegelése csaknem lehetetlen. Sőt, még a fizetési lehetőségek összeállítása és összehasonlítása is súlyos nehézségekbe ütközik, hiszen a pénz- és természetbeni juttatások legkülönbözőbb összetételű variációival találkozunk – miközben az adott település körüli piaci és árviszonyok is rendkívül eltérőek lehetnek. Mondhatni, az almát nem is a körtével, hanem a szekérrel vagy a cérnagombolyaggal kellene összevetni – azaz egymástól gyökeresen eltérő műfajú tényezők összehasonlítására lenne szükség.

Ez nyilván nem lehetséges. Ugyanakkor próbát tehetünk egy, a fenti nehézségeket legalább részben áthidaló megoldással. 1800-tól a reformkor végéig minden évben rendelkezésre áll az ágensi cassába gyűlt pénzekekről szóló gyülekezeti kimutatás. A bécsi ágens költségeire hirdetett, sátoros ünnepek alkalmával az istentiszteleten szedett adomány azonos mértékegység szerint gyűlt, s azonos szisztémában regisztrálták. A templomi adakozás részint független volt a pap személyétől, részint viszont mégis tükrözi a hívek egyházukhoz való kötődésének aktuális nagyságát. Ily módon talán alkalmassá válik az adatsor a horizontális és a hosszszerteti összetételekre s a kombinált elemzésre is. Az ötlet számos módszertani nehézséget felvet, amelyeknek még nem mindegyikét sikerült megnyugtatóan tisztáznom. Egyelőre arra jutottam, hogy ötévenként elkészíttem az adományok gyülekezetsoros súlyozását: az egyházkerületi és az egyházmegyei középértékhez számítva is osztályoztam 1–10-ig az adott gyülekezetben összegyűlt adomány nagyságát, s a két szám kombinációját kerekítettem egy mutatószámmá. Amelyik gyülekezet az egyházkerületi és egyházmegyei kombinált középérték 100%-át jelentősen – akár sokszorosán is – túllépő adományt gyűjtött össze, az 10+ minősítést kapott. Tehát valójában 11 fokú skálát dolgoztam ki.

A 42 lelkész közül tíz szolgált kizárólag 10 vagy 10+ minősítésű gyülekezetekben, ők tehát azonnal az egyházkerület kiemelt szolgálati helyeire kerültek. További

hat lelkipásztor kezdte pályáját alacsonyabb presztízűs gyülekezetben, de aztán másodjára már ilyen kiemelt egyházközségbe került. E hat fő mindegyikének emelkedő a pályája, tehát olyat nem találunk, aki egy 10-es helyről később alacsonyabb minősítésű gyülekezetbe sorolódott volna. Emelkedésük viszont időnként nagy mértékű és nem is teljesen egyirányú: így például Halászi József (1786) számításaim szerint sorrendben 3, 8, 5, 10 minősítésű eklézsiákba került, azaz második állomását, Noszvajt a jóval gyengébb borsodi Hejőbába követte, s csak ezután foglalhatta el az akkor bőségesen adakozó hívek által lakott Ároktót. Egyirányú, de igen nagy mértékű volt Somossi István (1809) emelkedése: nyolc évet töltött Bodrogolasziban (3), utána kilencet Tolcsván (6), s ezt követően jutott Tállyára (10).

Talán nem túlzás a kiemelkedő pályájúak közé sorolni további három személyt. Futó Dániel (1840) a régen igen tekintélyes, a 19. század közepére viszont kissé megkopott patinájú Szikszón (9) szolgált 18 évig. Szikszóhoz hasonlólt lehet elmondani a hegyaljai bor egyik régi városáról, Tolcsváról is, ahol Kenyhetzi Pál (1824) töltötte el eddig ismert szolgálatának mind a tíz évét – Tolcsva 8-as minősítést ért el ekkoriban. Szintén egy évtizedet töltött el Kováts Gábor (1806) a 9-es kategóriába sorolható Tornagörgön.

Összességében a tiszáninneni lelkészé lett seniorok 45,3%-áról, 19 főről mondható el, hogy a legjobb gyülekezetekbe kerültek, s közülük egyetlenegynek sem kellett idővel visszább lépnie.

A többiek pályáivét nehéz kategorizálni. Bármilyen mintázatra lehet példát hozni, s alig lehet hozzá másik esetet társítani. Így például Kónya Pál (1810) szépen lépkedett felfelé a presztízssorban: négy évet Mádon (6), tizenkét évet Erdőbényén (7), majd pedig huszonöt évet Bodrogkeresztúron (8) szolgált. Ehhez talán leginkább Bátorkeszi József (1848) esete hasonlít, aki két évet Cigándon (6) töltött, majd pedig megállapodott, s tizenöt évet szolgált Zemplénagárdon (8). Emelkedő, süllyedő, majd ismét emelkedő mozgást (6, 8, 5, 8) a már említett Nádaskai Sámuel (1782) helyváltoztatásai jelentettek, ez azonban csupán egyetlen, minden tekintetben atipikus esettel rokonítható: a már szintén említett Zilahi Császár Sámuel (1795) nemcsak azzal tűnik ki a névsorból, hogy hét helyen szolgált, hanem azzal is, hogy e helyek mind csekély presztízűsek, kategóriaszámuk sorrendben: 2, 3, 4, 3, 2, ?, 3. Ez a tartósan stagnáló–süllyedő mozgás ismeretlen más seniorok körében.

Határozottan süllyedő pályáivét járt be Kolláti Kozma Mihály (1784) Bükkaranyos (6), majd Kupa (3) után a tornai Égerszög (2) papja lett; Kisvárdai Ferenc (1802) Szendrőn (5), Tardonán (4), majd pedig Bánhorvátiban (2) szolgált – ráadásul az utóbbiban másfél évtizedig. A legnagyobb esést Szekeres Jánosnál (1831) feltételezhetjük: ő egyévi tállyai (9) szolgálat után Tiszalúcra (3) került, s maradt ott több mint négy évtizedig. Ez az adat azonban már

további vizsgálódásokat igényel: Tiszalúcon állandóan kicsi az ágensi cassába begyűlt adomány, miközben az egyházi köztudat nem rossz gyülekezetként tartotta számon ezt a falut.

Még egy korábbi összefüggést tudunk ezzel a módszerrel megerősíteni. Szó esett már az 1830–1840-es évekbeli elhelyezkedési krízisről. Ehhez kapcsolódik, hogy 1834 és 1845 között a tizáninnyi területen papi helyet találók mindegyike csupán egyetlen ekléziában szolgált, helyet nem változtatott. Ez azért is elgondolkodtató, mert az óriási kivárással Szikszón elhelyezkedő Futó Dánielen kívül kizárólag olyan lelkipásztorokról van szó – szám szerint öt főről –, akik 2-es, illetve 4-es minősítésű, az átlagosnál is gyengébb gyülekezetet találtak maguknak. Másik, ehhez hasonló trendet felmutató szakasz a vizsgált korszakunkban nem körvonalazódik.

Összegzés

Bár évtizedek óta komoly vitatéma, hogy az iskolázásnak mekkora a szerepe a társadalmi mobilitás elősegítésében, bizonyosnak tűnik, hogy egyéni és társadalmi szinten is létezik ez a szerep. Ezért az iskolázás mértéke, szerkezete a jelenkori és a múltbeli viszonyokra vonatkozóan egyaránt fontos kérdéseket vet fel. Az oktatáskutatás az elmúlt évtizedekben több tématerületen is arra jutott, hogy az iskola és az iskolázás valódi társadalmi hatása csak akkor mérhető és változtatható, ha a különböző léptékeket folyamatosan kombinálják – a makroszintű rendszerjellemzőktől kezdve az osztálytermi interakciókkal bezárólag. A mikroszint felértékelődése egyúttal a tevékenység (oktatás, tanítás, nevelés, személyközi kapcsolatok) pedagógiai és pszichológiai jellegének megerősödését, ezen aspektus előtérbe kerülését is maga után vonja.

Mindez nem marad hatás nélkül az oktatás-társadalomtörténeti kutatásokra sem. Nyilván a pedagógiai szituációk erejét, a pillanat jelentőségét történeti eszközökkel évszázadok távlatából csaknem lehetetlen megragadni. De az oktatáskutatás új megközelítései között vannak olyanok, amelyeknek történeti verzióját legalább egy-egy próba erejéig érdemes végiggondolni. Ebből a szempontból is különösen tanulságos az oktatási reziliencia problémája: a szociokulturális hátrányok dacára ellenálló, jól teljesítő, azaz reziliens iskolák és tanulók érvényesülési stratégiái helyben és nagyobb léptékekben is izgalmasak, ráadásul történetileg is vizsgálhatók.

Ez a tanulmány erre tett kísérletet. A Sárospataki Református Kollégium szinte a klasszikus történeti példája a reziliens iskolának: süllyedő, egyre inkább perifériára szoruló közvetlen környezetének dacára az intézmény visszatérően képes volt országos szinten is meghatározó teljesítményre, s szinte folytonos

a „Sárospatak erőteréből” kiinduló, akadémiai tagságig, egyetemi katedráig, a szellemi vagy politikai elit fontos tisztségéig eljutó egykori tanítványok névsora. Ezúttal az itt kiemelkedő, a szó legszűkebb értelmében vett éltanulók csoportjellemzőit tekintettük át.

A pataki kollégium sajátos berendezkedéséből fakadóan különösen nagyhatalmú diákvezérek, az 1781–1848 közötti seniorok nem lettek híres emberek. Néhány kivételtől eltekintve nem lettek alma materük professzorai, s szemben a debreceni kollégium egykori senioraival, a Patakon végzetek csak ritkán jutottak el az egyházmegyei és egyházkerületi irányítás felső pozíciójáig is. Döntő többségük, négyötödük lelkész lett, akik közül a legtöbben a tiszáninneri egyházkerületben helyezkedtek el. A senioroknak csaknem a feléről mondható el, hogy nemesek voltak; peregrináción vettek részt; lelkészi elhelyezkedésük gördülékeny volt; a tiszáninneri kerületben kifejezetten előkelő gyülekezetekben szolgáltak. Azonban ezeket a részhalmazokat nem ugyanazok a személyek alkották, s így csak egészen ritkán érvényesült a kiemelkedő lelkésszé válás királyi útja. Miközben egy-két mezzoszintű tendencia egyértelműen körvonalazódik (például a peregrináció lerövidülése, a berni és német szakasz elkülönülése, az 1830–1840-es évekbeli papi elhelyezkedési krízis, a tiszáninneri egyházkerület sajátos földrajzi zártsága), az éltanulókat nagyon nehezen lehetne besorolni akár öt-hat nagy kategóriába is.

Ez a társadalmi mobilitás a sárospataki intézmény elvi, korlátozás nélküli nyitottságára, ugyanakkor hatásának gyakorlati szórtságára, megtervezhetetlenségére egyaránt utal. Nézőpont és további mérlegelés kérdése, hogy ezt a szertelen szórtságot a társadalmi mobilitás szempontjából hátrányként vagy lehetőségként értékeljük. Magam arra hajlok, hogy az ennél szilárdabban megjelenő néhány nagy kategória kevésbé segítette volna elő az egyéni mobilitási ambíciókat, s az eredeti társadalmi különbségek mentén erősítette volna a törésvonalakat.

SUCCESS IN SCHOOL AND SOCIAL CLIMBING

The Example of Sárospatak in the First Half of the Nineteenth Century

by János Ugrai

SUMMARY

The article examines the historical example of educational resilience using the example of the Calvinist college of Sárospatak. Despite its depressing, marginalizing environment, the College proved able repeatedly to achieve success on a national scale. This tension is here explored through the group features of the seniors. Due to the specific structure of

the institution, attaining the post of senior reflecting college studies. None of those who reached this elevated post later became persons of outstanding reputation, yet four-fifths of them made a decent career as pastors. Revealingly, not a single conspicuous feature of the group can be identified: it appears that the College overcame sociocultural disadvantages by providing its students with mobility mechanisms that were as flexible as possible.